

ДНІПРОПЕТРОВСЬК – ПОЛОВИЦЯ – КОДАК: ФОЛЬКЛОРНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Людмила Іваннікова

УДК 81'373.2(477.63-25)+398.21

У статті порушено проблему консервативності усної народної традиції на прикладі історичної топоніміки м. Дніпропетровська (Дніпра). Простежено еволюцію назв міста і його околиць з XVII ст. до сучасності, походження та фольклорне і наукове трактування ряду топонімів, їх збереженість у фольклорних та усноісторичних нарративах і в дійсності.

Ключові слова: Південна Україна, народна топоніміка, усні фольклорні нарративи, локальний текст.

В статті поднята проблема консервативности устной народной традиции на примере исторической топонимики г. Днепропетровска (Днепра). Рассмотрены эволюция названий города и его окрестностей с XVII в. до современности, происхождение, фольклорная и научная трактовка ряда топонимов, степень их сохранности в фольклорных и устноисторических нарративах, а также в действительности.

Ключевые слова: Южная Украина, народная топонимика, устные фольклорные нарративы, локальный текст.

The paper touches up the issue of conservatism of oral folk tradition by way of example of historical toponymy of Dnipropetrovsk (Dnipro). The authoress retraces the evolution of naming the city and its outskirts since the XVIIth century up to the present time, as well as the origin and folkloric and scientific interpretation of a number of toponyms, the degree of their preservation in folkloric and oral-historical narrations and in actuality.

Keywords: Southern Ukraine, folk toponymy, oral folkloric narrations, local text.

Як правило, народна історична пам'ять, вербалізована в топонімах і антропонімах, досить консервативна. Тож на початку III тис. нікого не здивуєш назвами Щекавиця, Либідь, острів Перун, гора Бож, Змієві вали... Проте така консервативність спостерігається там, де переважає автохтонне населення. Народна топоніміка — це не лише спосіб збереження власної ідентичності, але й засіб спротиву засиллю чужоземців, іноетнічних елементів, окупаційних режимів, які, завойовуючи територію, прагнуть насамперед змінити географічні назви, щоб підпорядкувати собі свідомість підкореного народу, витравити пам'ять про його славне минуле. На жаль, така доля не минула й України, тож у топоніміці міст і сіл, немов у дзеркалі, бачимо сліди всіх орд, що переходили через її територію. Особливо яскраво це простежується на Півдні та Сході, де російська імперська машина перемелювала різні національності, позбавляючи їх власної історії. Характерна в цьому плані й доля м. Дніпропетровська, у межі якого увійшли давні козацькі слободи Половиця, Старі Кой-

даки, Нові Койдаки, Лоцманська Кам'янка, а також і його південного побратима, м. Запоріжжя, що тричі змінило свою назву...

Фольклорні джерела XIX — початку XX ст. засвідчують консервативність народної традиції — незважаючи на зусилля влади, і в усних нарративах, і в побутовому мовленні мешканці цих міст вперто визнавали лише старі, запорозькі назви й ігнорували офіційні. Ось характерний фрагмент розмови історика Якова Новицького зі старою бабусею на околиці села Ольгінське Маріупольського повіту в липні 1873 року (у дужках — ремарка записувача):

- Відкіля ж ти, синочку?
- Здалека, бабусю, от самого Дніпра.
- Знаю, Дніпро, знаю... Може, з Половиці?
- Нет, бабусю, из Александровска <...>
- Це з Московки, що кріпость?
- Еге, бабусю.
- Знаю, знаю, малою було з батьком їдем Великим шляхом поз ту кріпость в Токмак.
- А Половицю, бабусю, хіба ви знаєте?

— Як не знати: росла в ній; знаю ще, як зачинався там і город... Я сама родом з Підгороднього, що під Самарію (Новомосковск), знаєшь?

— Знаю, добре знаю, бабусю. А скільки ж вам лет? <...>

— Багато, синку, дев'яносто шостий пішов от торішньої Покрови [14, с. 171].

Показово, що протягом усієї розмови Я. Новицький жодного разу не назвав нове місто Катеринославом, а вживав лише загальну назву «город»: «А город, бабусю, коли почався?»; «Як же город починали стріють, бабусю, розкажіть»; «А в городі, як уже по-строївся, бували?»; «И хорош город был поначалу?»; «Які ж тоді, бабусю, люди понаїжжали в город?» тощо [14, с. 173]. Характерно і те, що в кінці розмови записувач усе ж з'ясовує, чи знає бабуся нову назву слободи, яку вона пам'ятає як місто своєї юності:

«А знаєте, бабусю, як тепер називають Половицю?» — «А чом же: тоді було називають Катеринин город і Катеринославо, а ми, було, по-старому зємо: Половиця та й Половиця. “Куди їдешь?” — “В Половицю!” — каже; або: “Звідки їдешь?” — “З Половиці» [14, с. 174]. Це засвідчує повне неприйняття місцевим корінним населенням нової, чужої для них назви.

Фольклорист і краєзнавець Григорій Залюбовський 1887 року в одній із заміток зауважив, що назва *Половиця* ще зовсім недавно (у 50-х роках XIX ст.) була звичайною в середовищі сільського населення Новомосковського повіту: «В старинных селениях Новомосковского уезда — Петриковке, Чаплинке, Камянке, иначе и не называли Катеринослава как Половицею» [4, № 7, с. 61]. Слушні міркування вченого і про причину зникнення топоніма *Половиця*, а отже, руйнацію давньої традиції — це вплив міського елементу, що хлинув у село в кінці XIX ст.: «Название это стало выветриваться лишь в последнее время, вследствие сильных бытовых передвижений и смешения разных слоев населения — бывшего крепостного, помещичьих крестьян, — с государственными крестьянами. Наплыв в

среду последних значительного числа бывших дворовых, а также подвижность крестьянской молодежи, вследствие отбывания воинской повинности и частых отлучек в города на заработки — все то быстро внесло в народный язык употребление нынешних названий городов: Екатеринослав вместо “Половиця”, Новомосковск вместо “Самарь» [4, № 7, с. 61—62].

У багатьох переказах акцентовано на тому, що засновниками Половиці були запорожці: «С Койдаків [цариця. — Л. І.] поїхала в Половицю, а там жили самі запорожці» [14, с. 176, 254]; «Наша слобода [Аули Катеринославського пов. — Л. І.] завелась при Катерині. Спрежду хат тут не було, а жили запорожці в землянках, понад горою і в байраках, біля Великого шляху. Шлях ішов як і тепер, із Половиці горою, побіля Романкова, на Пушкарівку, Мишурин Ріг і далі, аж до Києва» [14, с. 180].

Про приватне життя запорожців у Половиці розповідала з власної пам'яті бабуся із с. Ольгінське Маріупольського повіту: «Служила я там у козака нянькою аж три года. Тоді там жило саме запорозьке козацтво. Хати у їх були великі і малі, тіко тоді плани були великі, хата от хати геть-геть далеко, гонів двоє або троє. Огороди були от гори та аж до самісінького Дніпра. По горі садки були у кожного, а по низах левади, в левадах, було, росте капуста як відра, сояшники, тютюн і всяка там всячина.

— А хат багато було, бабусю, в Половиці?

— Бог його зна, стіко; знаю тіко, що слобода була чималенька, і люди жили все заможні; багато було у їх скоту, коней, хліба, сіна, бджіл... По горі стояли козацькі вітряки, і не такі як тепер, німецькі, а нижчі, і криті більше очеретом. На Дніпрі теж водяні млини на байдаках і було стукотять день і ніч» [14, с. 172].

Очевидно, що саме в Половиці зародився відомий фольклорний сюжет про пригощання царицею Катериною запорожців сметаною / медом (принаймні у варіантах, записаних Я. Новицьким, Половиця фігурує як місце по-

дії). На наш погляд, це анекдот, який був поширений у кінці XIX ст. у різних варіантах по всій території Півдня України [5]. Цікаво, що оповідач із с. Аули Катеринославського повіту, 84-річний Гаврило Карпович Карпенко, подає його як родинний переказ, в основі якого нібито лежить достовірний факт з біографії його діда. Це засвідчує сильну ідеалізацію колишніх запорожців, навіть реальних осіб, їх нащадками, що в кінці XIX ст. уже перетворилася на справжній культ: «Покойна мати часто розказує про царицю Катерину. Їхала вона, каже, степом, а біля неї верхами сорок козаків; між ними був і її батько, а мій дід Мамрак. Приїхала вона в Половицю та й каже:

— Запорожці, добрі молодці,

З'їжте ви меду по ложці!

— Як твоя милость, матусю, то і з'їмо.

У їх були вуси откохані довгі. Звеліла вона поставити вагани меду і податъ сажени ложки. Запорожці позакручували вуси за уха, взяли ложки і давай один другого годувать... Цариця засміялась і дала кожному по золотому... Дід Мамрак жив більше ста год. Як зігнали відсіль запорожців, він продав усе гапсом [оптом. — Л. І.] і перебрався у Чорноморію» [14, с. 181–182].

У розповіді діда М. Кравця Катерина, навпаки, вирішила поглузувати із запорожців, запропонувавши їм сметану. Та вони обдурили царицю: попросивши спочатку меду, виїли його і, обмазавши вуса, позакручували їх за вуха. А тоді взялися до сметани. «Настьобались — і вуса сухі» — так завершується ця гумористична оповідь [14, с. 176, 254–255]. Цей текст варіювався не тільки в Південній Україні, але й у сусідніх губерніях, і навіть був зафіксований на місці колишньої Задунайської Січі, на території Румунії [5].

Справжня дискусія розгорнулася на сторінках газети «Екатеринославский юбилейный листок» (1887, № 1–25) з приводу походження топоніма *Половиця*. У ній взяли участь місцеві історики й фольклористи, зокрема Іван Манжура, однак неабияку активність виявив Г. Залюбовський, бо саме він опублікував най-

більшу кількість заміток і зауважень з цього приводу. Суть проблеми полягала в тому, що на кінець XIX ст. уже ніхто не міг пояснити етимологію цього слова — ні науковці, ні, тим більше, носії фольклору, а це засвідчує й давність поселення. Тож існувало багато різних версій, як наукових, так і фольклорних, але жодна з них не могла претендувати на остаточність.

Так, 78-літній дід М. Кравець на питання Я. Новицького, чому слобода названа Половицею, відповів: «Того, що вона у полі була» [14, с. 256].

Найдавніша фольклорна версія зафіксована архієпископом Катеринославським і Таврійським Гавриїлом (Розановим) від колишнього запорожця, мешканця села Михайлівка Катеринославського повіту Микити Леонтиївича Коржа. М. Корж помер 1835 року, у віці 104 років, тобто він народився ймовірно в 1731 році. Запис здійснювався в період з 1828 по 1831 роки. На думку М. Коржа, назва *Половиця* походить від того, що тут земля родила таку значну кількість полуниці, «что от изобилия оных все окрестные жители в удивление приходили; и никто их собрать не мог; и если бывало оные поспеют, и захочет кто из любопытства проехать повозкою через те поля, то все колеса так сделаются мокры, как от воды, а краскою покрываются, будто сафьяном обшиты; от каковой чрезвычайной и неслыханной редкости и удивления людского названо и местечко еще от предков наших запорожцев Половицею, в коей множество было полуниц» [20, с. 55].

Безперечно, що це лише фольклорна версія і не більше, бо навіть сам Гавриїл, публікуючи 1842 року розповідь М. Коржа, спростовує її як історично недостовірну. Однак вона залишалася актуальною серед мешканців Катеринослава аж до другої половини XIX ст. Так, на початку 1860-х років Г. Залюбовський записав спогади про колишній Катеринослав від Онуфрія Осиповича Стешенка [3]. Він розповів про заселення міста в 30-х роках XIX ст., зокрема, вулиці Козачої, де згодом жив Г. За-

любовський, Невінчаної балки та Жандармської балки, урочища Млинки, Ярмаркової площі, Троїцької гори тощо. Стосовно назви *Половиця* інформант повідомив: «По другой стороне балки [Жандармської. — Л. І.], восточной, что к ярмарочной площади, и по ярмарочной площади были большие высокие бурьяны, а между ними множество клубники. И мы, бывало, ходили рвать ее. Было много клубники и на той горе, где Невенчанная балка. Обе горы были совершенно недоступны, пустынные, и высокие травы свободно росли» [3, арк. 1].

Місцеві історики, фольклористи та краєзнавці одностайно відкидали цю фольклорну версію як пізнішу і невмотивовану, а натомість наводили свої, щоправда гіпотетичні, не підтвержені жодними джерелами. Так, архієпископ Гавриїл, член Одеського товариства історії і старожитностей, людина, добре обізнана з історією південного регіону, у преамбулі до спогаду М. Коржа зазначає, що в 30–40-х роках ХІХ ст. багато було розмов з приводу топоніма *Половиця* між любителями старовини, і більшість дискусантів схилилися до думки, що це слово походить від імені найпершого її мешканця, який імовірно прозивався *Половик*, подібно до того, як інші назви поселень Катеринославщини походять від прізвищ своїх засновників: Гупалівка від Гупала, Котівка від Кота і т. ін. [20, с. 55].

Г. Залюбовський також вважав, що наявність полуниць не могла бути приводом для назви хутора чи зимівника, бо вони в значній кількості росли по всіх долинах і балках на півночі Катеринославщини [4, № 7, с. 62]. Відкидав він і версії про походження топоніма від імені *Половик* (О. Єгоров) та слова *полон*, *полонити* (В. Милославський) як такі, що не мають історичного підґрунтя [4, № 15, с. 139]. Не витримує критики, на думку Г. Залюбовського, і версія І. Манжури, який застосував лінгвістичний підхід до розв'язання цієї проблеми і вивів іменник *Половиця* від прикметника *половий*, тобто жовтуватий. На думку І. Манжури, за законами українського слово-

твору, якби топонім походив від імені *Половик*, то поселення називалося б *Половиківка* або *Половикова*; від *полуниця* — було б *Полунишна* або *Полуничувата*, а *Половиця* ж від *половий* могло утворитися подібно до *п'яниця* від *п'яний* або *правиця* від *правий* [7, с. 94]. Жовтуватий же колір мали піщано-глинисті ґрунти в околицях Половиці [7, с. 95]. Г. Залюбовський зауважив, що подібних «полових місць» чимало вздовж Дніпра, та щось жодне з них не дало назву населеним пунктам, що знаходяться на цих ґрунтах [4, № 15, с. 139]. Сам же вчений був прихильником версії походження слова *Половиця* від етноніма *половці* [4, № 7, с. 62; 4, № 15, с. 139], хоча й вона спростована в одній із заміток як історично неправдива: *половці* кочували на Півдні України в ХІ ст. [2, с. 178]. Натомість автором, який ховався під криптонімом Д. Нкл., була висунута ще одна, на наш погляд, варта уваги концепція походження цієї назви від слова *полов*, тобто *полювання*, оскільки в часи Запорожжя береги Дніпра були вкриті густим лісом, де водилося багато диких звірів [2].

Мало кому відомо, що мешканці сусідніх губерній м. Катеринослав називали *Невінчаною губернією* (тоді слово «губернія» часто вживалося замість «губернське місто») [14, с. 175]. Така традиція — давати образливі прізвиська мешканцям «чужих» міст і сіл та й самим містам — характерна не тільки для пограничних територій, але й для всіх регіонів України та інших слов'янських земель. В архіві Я. Новицького зберігається запис під назвою «Народные клички по губерниям» [13]. Тут у коротких висловах подано влучні характеристики сусідів, схоплено найбільш притаманні їм риси: пихатість, брехливість, злодійкуватість, корисливість («Москвичи — рака с звоном встречали; береги карманы; Рязанцы — мешком солнышко ловили; Орловские — 25 верст с дубиной за громом гнались; Нижегородцы — перепел корову съел; Ярославские — корову на хату тащили траву ест; Курские — оборотники (конокрады): идет в церковь и оборотьюку несет; Полтавцы — галушники» [13, арк. 12]).

«Невінчаними» обзивали катеринославців і херсонців. Таке прізвисько було надзвичайно образливим, хоча мало реальне історичне підґрунтя. Це засвідчує Мартин Власович Кравець, згадуючи випадок, який стався з ним на базарі в Херсоні. Купуючи груші в перекупки, він розраховувався паперовими грішми, за що був ображений такими словами: «З якої ти губернії?» — «З Катеринославської», — кажу. — «А, це з Невінчаної, тим-то ви і щоту не знаєте» [Тут яскраво виражена опозиція «свій — чужий». — Л. І.]. — «А ви, — кажу, — розумні? У нас в губернії тіко одна балка Невінчана, а у вас скрізь продають тютюн під церквами». Взяв — і вернув їй груші» [14, с. 175].

Зі слів М. Кравця переконуємося, що назва ця була досить поширена в народі («Катеринослав спрежду звали Половицею, бо так звали слободу, де тепер город, а інші звали його «Невінчаною губернією»). Проте маємо зазначити, що ця назва була й історично зумовлена: «А за що ж, діду, балку прозвали Невінчаною?» — «Та все ж за те, що колись там люди жили невінчані. Попервах город був зовсім малий, то сюди, було, і находять салдати, салдатки, бродяги всякі, кацапня... Інчий жінку, дітей кине, інча — чоловіка; їх ніхто тут не питав, відкіль і хто. В норах, було, і калатають вік. Народ був все голий та розпутній... Покойний запорожець Берлим розказував, що у їх не було оцього поганого звичаю ляяться так, як тепер: тепер мала дитина — і та гне по матерщині; все зайшло до нас від кацапів з тієї Невінчаної балки. У запорожців — «еретичний син», «еретична душа», «скурвий син», «копанка або сто копанок чортів» — це найбільша лайка. Вони [запорожці. — Л. І.] більше через цю лайку та розпутство і перебралися із Половиці в Михайлівку та Краснополь» [14, с. 175]. Версію діда М. Кравця доповнює І. Манжура в замітці «Невенчанная балка» [8], зауваживши, що Катеринослав спіткала доля всіх окраїнних міст імперії, куди стікалися втікачі-бурлаки, ховаючись від кріпацтва.

На кінець XIX ст. ще існували окремі слободи Старі Койдаки та Нові Койдаки — їх наз-

ви фігурують у багатьох наративах, записаних Я. Новицьким; чимало респондентів ученого походять з містечка Нові Койдаки. Досить процитувати декілька фрагментів: «Чаще других Кравець вспоминает запорожца Семена Берлима, жившего в Новых Койдаках» [14, с. 256]; «Скоту у кожного [запорожця. — Л. І.] було чимало, то оце пожене в Половицю або Кайдак, продасть, та й є у його і тютюн, і харчі» [14, с. 259]; «Давно діло було в Койдаках» [14, с. 340]; «Це не було села Камнянки, а в Старіх Койдаках (в трех верстах ниже Каменки) шинкував мужик» [14, с. 228] тощо. Уродженцем Нових Койдаків був оповідач М. Заїка-Кравець, про якого йшлося вище. Однак важливих історичних відомостей про ці населені пункти майже нема. Можливо, тому що їх заснування не пов'язане безпосередньо із запорожцями, культ яких і досі розвинений у Степовій Україні. Та й виникли вони значно давніше. Лише в історичній літературі знаходимо трактування назви *Койдак / Кодак*, що походить від найменування Кодацького порога, семантика якої, як зауважує історик Юрій Мицик, і досі спірна [10, с. 56]. Першим вдався до її роз'яснення візантійський історик, імператор Костянтин Багрянородний (905—959): «У червні вони вирушають у дорогу і спускаються згаданою річкою Дніпро. Насамперед вони підходять до першого порога, який називається Ессупи (Кодацький), що означає по-роськи і по-слов'янськи «не спи»» [11, с. 31]. Філологи XIX ст. вважали, що слово *Кодак* фіно-угорського походження, яке в перекладі українською означає водоспад, а от дніпропетровський краєзнавець Іван Савельєв виводить його з тюркських мов, перекладаючи як «поселення на горі» («кой» — поселення, «даг» — гора) [10, с. 56].

Як відомо, 1635 року польська влада спорудила на північній межі Запорожжя, на правому березі Дніпра, над Кодацьким порогом фортецю Кодак. Вона мала захищати південно-східні кордони Речі Посполитої від Османської імперії та ординських нападів. Проте головне її призначення — контроль над Запорожжям: перешкодити селянам-крі-

пакам та реєстровим козакам втікати на Січ, а запорожцям — виходити в Україну; блокувати всі шляхи та переправи, що зв'язували Січ з Україною, запобігти перевезенню боєприпасів та провіанту; завадити козацьким походам на море [1; 6; 9; 10; 17]. Будували фортецю реєстрові козаки та селяни, а також полонені татари, під керівництвом двох видатних інженерів: Гійома Левассера де Боплана та Фрідріха Гетканта.

Комендант фортеці чинив усілякі утиски запорожцям: закритий їм доступ до Дніпра в районі Кодака, заборонив рибальство і полювання, порушників заковував у залізні обручі та саджав у льохи [10, с. 58–59; 6; 1, с. 292–293]. Тож не випадково того самого року фортеця була зруйнована повсталими реєстровими козаками на чолі з гетьманом Іваном Сулимою.

Про ці події в народі склали історичну пісню (умовна назва «Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Острияницю» [19, с. 85–87]), яку записав Федір Дніпровський у вересні 1928 року в Харкові від відомого кобзаря Петра Семеновича Дривченка [19, с. 580; 16, с. 223]. Не виключено, що вона є творчістю самого П. Дривченка, бо пісня має літературний характер і відома лише в одному варіанті. На це звернув увагу і фольклорист Марко Плісецький, хоча загалом він не сумнівається в автентичності твору [16, с. 225]. Однак достатньо процитувати початок пісні, щоб впевнитися в її штучному походженні:

Не схотіли пани-ляхи
Попустити їй трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги.
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю,
Ще прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю... [19, с. 85].

Нагадуємо, що пісня записана від урожденця передмістя Харкова (селище Залютине) [19, с. 580], і ніхто не зафіксував нічого подібного в околицях м. Катеринослава, що вельми показово.

У 1639 році фортеця Кодак була знову відбудована, розширена і укріплена, стала неприступною, адже збудована була за останнім словом європейського фортифікаційного мистецтва [10, с. 58]. Історик Ю. Мицик запевняє, що саме від Кодака слід починати історію м. Дніпропетровська, адже, як свідчать наведені ним архівні документи, у фортеці був не лише католицький монастир, але й православна церква, навколо неї виросло передмістя, де жили ремісники, купці й хлібороби [10, с. 58], всередині замку також було повно мазанок, а над самим Дніпром — базар, де продавали реміні та інший дріб'язок [10, с. 61; 9, с. 247; 17, с. 96–98].

Нагляд за фортецею здійснював коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Конецьпольський, який у липні 1639 року скликав туди реєстрову козацьку старшину, серед якої був і чигиринський сотник Богдан Хмельницький. На запитання гетьмана, що вони думають про цю неприступну твердиню, Б. Хмельницький відповів латинським афоризмом: «Рукою створене рукою й руйнується» [1, с. 294; 10, с. 62]. І справді, незабаром, а саме 1 жовтня 1648 року, козаки Б. Хмельницького взяли Кодак, і до 1656 року він підпорядковувався канцелярії гетьмана, а з 1656 року перейшов у володіння Коша Запорозької Січі [10, с. 66–67; 9, с. 247; 1, с. 295], у віданні якого залишався аж до зруйнування Січі 1775 року, і весь цей час відігравав надзвичайно важливу роль в обороні південних кордонів України.

У 1708–1709 роках запорожці підтримали повстання Івана Мазепи, і за це Старий Кодак і Новий Кодак, а також і сама Чортомлицька Січ, були спалені й зруйновані каральними гарнізонами Петра I [10, с. 72–73]. Остаточна руйнація фортеці була здійснена кримським ханом у 20-х роках XVIII ст. [10, с. 73].

Та хоч Старий Кодак і втратив своє військове значення, але поступово розвивалося засноване поруч з ним однойменне селище, яке існує і досі. Про його історію розповідали Олег Репан, Валентин Старостін та Олек-

сандр Харлан у розвідці «Коріння міста» [17, с. 85–109].

У 1645 році був заснований Новий Кодак, містечко, що розвинулося на місці давнього поселення біля дніпровського перевозу [17, с. 209–210; 9, с. 247], тоді ж була збудована в ньому православна церква і козацька фортеця. Про Новий Кодак, його історію, згадував славнозвісний запорожець Микита Корж [20, с. 92], також про це містечко детально розказано у вищезгаданій розвідці [17, с. 110–121].

Наприкінці XVII — у середині XVIII ст. між Старим Кодаком і Новим Кодаком (відстань 25 км) з'явився ряд нових козацьких поселень: Лоцманська Кам'янка, Мандриківка, Половиця, Новобогородицька фортеця, які дали початок окремим районам сучасного Дніпропетровська [9, с. 247]. У часи Нової (Підпільнянської) Січі (1734–1775) Старий Кодак адміністративно підпорядкували Новому Кодакові, який у той період став центром Кодацької паланки і великим, як на той час, містом, що відіграло вагомий роль у регіоні [10, с. 73]. Кодацька паланка була однією з найбільш залюднених і економічно розвинених частин Запорозжя. У її межах розташовувалося більше тисячі зимівників, що належали найбагатшим запорожцям, тут проживало й 673 родини «посполитих» козаків. У віданні цієї паланки знаходилися найбільші населені пункти регіону: Старий Кодак, Половиця, Микитине (згодом — Нікополь), Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка, Томаківка. У м. Новий Кодак була резиденція паланкової старшини на чолі з полковником. Воно також мало досить потужні укріплення, власну канцелярію і було значним торговим центром [15]. Тут розташовувалися паланковий суд, школа, Свято-Микільська церква [12].

Про важливість м. Нові Койдаки як центру козацької паланки, що не втратив свого значення і в пізніші часи, розповідає дід М. Кравець: «В Нових Койдаках умерла баба Іванчиха, їй було більше ста год. Розказувала покойна, що дівчиною вона бачила царицю

Катерину. Тоді в Нових Койдаках був город, був і земський суд, і вона тут і остановилась со всім своїм хлотом. С Койдаків поїхала в Половицю, а там жили самі запорожці» [14, с. 254].

У 1784 році Катерина II наказала перенести на ці землі губернський центр під назвою Катеринослав. Він мав бути розташований на місці слободи Половиця, а Старий Кодак і Новий Кодак повинні були утворити передмістя. З того часу вони існували під дещо зміненими назвами: Старі Койдаки, Нові Койдаки [9, с. 247; 12]. Саме ці назви й фігурують у фольклорних наративах, записаних Я. Новицьким.

У фольклорі збереглася пам'ять про козацькі укріплення, що були в Старому Кодаку і Новому Кодаку. Так, М. Кравець-Заїка розповідає: «Запорожці жили скрізь по Дніпру, в Великому Лузі, по степах і в городках. У нас називають тепер “майдани”, а у запорожців — то були “городки”. Такі городки і тепер єсть в Старих Койдаках, на Підгороднянськiм степу, під Петриківкою [села Новомосковського повіту. — Л. І.]. Городки обнесені були високим валом, а в тім місці, куди входить, — стояло по бокам два високі стовпа. В саміх городках жили запорозькі старшини. Було, кому єсть діло до старшин, іди в кріпость дорогою, а як тіко поліз через вал, зараз підскачать кабичники [кухарі чи їх помічники. — Л. І.] і ну киями: “Не ходи, еретичний сину, навпростець, ходи у ворота!”» [14, с. 256].

Про важливу роль Кодацької фортеці в захисті мирного населення від набігів татарських орд розповідали мешканці сіл Лоцманська Кам'янка та Язикове Катеринославського повіту Осип Омельченко (запис від 28 травня 1875 р.) та 88-річний Трохим Ковбаса (запис від 6 липня 1886 р.) [14, с. 228–229]. Йдеться про могилу Сторожову, розташовану в степу поблизу селища Старий Кодак Катеринославського повіту. «В старину були набіги. В робоче время, в жнива, стоїть, було козак з віхою на Сторожовій могилі і дивиться кругом, бо з неї видать скрізь. То оце як забаче було, що йде орда, то він віху об землю і тіка в Кайдацьку кріпость [варіант: “він віху об землю, сідає

на коня і дає знать в Койдацьку кріпость”. — Л. І.]. Люди було в степу все поглядають на віху, углядять, було, що віхи нема, та втікають і собі в кріпость. Віху ту далеко було видно, бо й віха висока, й могила висока» [14, с. 228]. Цікавим доповненням до сказаного є розповідь діда Т. Ковбаси: «На Койдацькім степу єсть висока могила, звуть її Сторожовою. За наших прадідів там стояли гардони — запорозька сторожа. Хто б не був на степу, всяк поглядує на ту могилу, бо на ній стояла віха. Як віха стоїть — жни, коси, громад; як тіко віха похилилась — ото вже хватай дітей, займай скот і мерщї в кріпость, бо орда вже недалеко! З могили добре видно всі округи. Запорожці як побачать було дим, куряву або звір, птиця полохається в степу, — ото вже й знають, відкіль суне орда» [14, с. 228–229].

Як уже зазначалося, з 1784 року розпочалося будівництво м. Катеринослава, яке за час своєї історії змінило ще декілька назв: Новоросійськ, Січеслав, Дніпропетровськ. Назва Січеслав проіснувала недовго, з 1918 по 1926 рік, виникла і закріпилася вона в середовищі інтелігенції й досі вживається патріотич-

но налаштованими мешканцями міста — представниками науки, культури та бізнес-еліти.

Як свідчить професор Ю. Мицик, у часи німецької окупації місто було перейменовано в Дніпрослав, хоча архівних документів про це нема. Були й більшовицькі варіанти назви. Так, після смерті В. Леніна місто збиралися назвати Ленінградом, Жовтнеславом, Октябреславом, Пролетарськславом тощо, аж поки не закріпилася назва Дніпропетровськ¹.

Нині в Дніпропетровську збережена історична топоніміка в назвах окремих районів: Половиця (центр), Лоц-Кам'янка, Мандриківка, Нові Койдаки. Селище Старі Кодаки розташоване приблизно за 20 км від обласного центру.

***

Коли готувалася до друку ця стаття, 19 травня 2016 року Верховна Рада України перейменувала м. Дніпропетровськ на Дніпро. Це вже сьома назва і, між іншим, справжня, народна — так його називали не лише міщани, але й мешканці всієї області в побутовому мовленні навіть у радянські часи. Тепер ця традиція узаконена, сподіваємось, уже назавжди.

¹ Цю інформацію надав у приватній розмові Ю. А. Мицик.

1. Апанович О. М. Кодак. Фортеця // Апанович О. М. Козацька енциклопедія для юнацтва: Книга статей про історичне буття українського козацтва / Олена Апанович ; упоряд., текстол. підгот. О. Яремійчук ; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. — Київ : Веселка, 2009. — С. 292–296.

2. Д. Нкл. Откуда произошло имя «Половица» / Д. Нкл. // Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — № 19. — С. 178–179.

3. Залюбовский Г. А. Воспоминания Онуфрия Осиповича Стешенка. — IP НБУВ. — Ф. I, 4842, 2 арк.

4. [Залюбовский Г. А.] Заметки и поправки / Ворониченко // Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — № 7. — С. 61–62; № 15. — С. 139–140.

5. Іваннікова Л. В. «Як москаля у шори убрать»: фольклорні сюжети XVII–XXI ст. про козацьку

«трикстеріаду» / Людмила Іваннікова // Слово і час. — 2015. — № 10. — С. 76–85.

6. Лях С. Р. Зруйнування Кодака 1635 р. / С. Р. Лях // Українське козацтво : Мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях. — Вид. 2-е, доп. і перероб. — Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. — С. 207.

7. Манжура И. И. К вопросу о происхождении слова «Половица» / И. Манжура // Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — № 11. — С. 94–95.

8. Манжура И. И. Невенчанная балка / Ив. М-ра // Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — № 14. — С. 125.

9. Мицик Ю. А. Кодак. Старий Кодак / Ю. А. Мицик // Українське козацтво : Мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях. — Вид. 2-е, доп. і перероб. —

Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 247–248.

10. *Мицик Ю. А.* Кодацька фортеця / Юрій Мицик // *Хроніка 2000. – 2007. – Вип. 73.* Дніпропетровськ: Виміри історичної долі. – С. 55–75.

11. *Мицик Ю. А.* Наш край очима літописців / Юрій Мицик // *Хроніка 2000. – 2007. – Вип. 73.* Дніпропетровськ: Виміри історичної долі. – С. 28–42.

12. *Мицик Ю. А.* Новий Кодак / Ю. А. Мицик // *Українське козацтво : Мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 412.*

13. *Новицький Я. П.* Народные клички по губерниям. – АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 4-5, од. зб. 163, арк. 12.

14. *Новицький Я. П.* Твори: у 5-ти томах. Т. 2 / Яків Новицький ; упоряд., передм. та комент. Людмили Іваннікової. – Запоріжжя : ПП «АА ТанDEM», 2007. – 510 с.

15. *Олійник О. Л.* Кодацька паланка / О. Л. Олійник // *Українське козацтво : Мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко ; відп. ред. С. Р. Лях. –*

Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 248–249.

16. *Плісецький М.* Українські народні думи: Сюжети і образи / Марко Плісецький. – Київ : УКСП «Кобза», 1994. – 364 с.

17. *Репан О., Старостін В., Харлан О.* Коріння міста: Поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / Олег Репан, Валентин Старостін, Олександр Харлан // *Хроніка 2000. – 2007. – Вип. 73.* Дніпропетровськ: Виміри історичної долі. – С. 85–286.

18. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.

19. Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах ; за ред. М. Т. Рильського і К. Г. Гуслистого. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1955. – 659 с.

20. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка, Никиты Леонтьевича Коржа / [Б. а.]. – Одесса: в городской типографии, 1842. – 94 с.